

HÖGA KUSTEN

BILAGA 4

KULTURLANDSKAPET OCH DESS HISTORIA

April 2000

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTERNORRLAND

Omslagsfoto: Häggvik (Flygfoto: Metria)

HÖGA KUSTEN
Kulturlandskapet och dess historia

Henrik von Stedingk

Förord	2
Inledning	2
En förhistorisk översikt – fornminnen i ett förhistoriskt landskap	4
Mesolitikum (– 4200 f Kr) och neolitikum (4200-2000 f Kr)	4
Bronsålder 2000-500 f Kr	5
Bronsåldersrösen 6	
Boplats vid Edånger 6	
Järnålder 500 f Kr-1050 e Kr	7
Nora socken – ett fornhistoriskt landskap 8	
Gene fornby 8	
Tomtningar – den maritima fångstkulturen levde kvar 9	
Fornborg och vårdkasar – ett forntida försvarssystem 9	
Höga Kustens näringar, kulturformer och kulturyttringar – ett historiskt landskap ..	10
Fisket	10
Ulvöhamn 11	
Labyrinter 13	
Jordbrukslandskapet	14
Fäbodarna 14	
Statsmakt, handel och transport	15
Samerna	16
Analys	18
Landhöjningens konsekvenser	18
Fossila lämningar	19
Ett fornhistoriskt landskap	20
Unik väv av olika kulturmönster	21
Det maritima kulturlandskapet	22
Jämförelseområden	23
Hudson Bay ²³	
Kvarkenområdet 23	
Avslutning och bedömning	24
Sammanfattning	25
Abstract	2
Litteratur	26

Förord

Höga Kusten nominerades av Regeringen till UNESCO:s världsarvslista i juni 1998. Nomineringen baserades på områdets värden med avseende på följande världsarvskriterier:

1. Viktiga drag i jordens historia och pågående geologiska processer
2. Viktiga pågående ekologiska och biologiska processer
3. Naturskönhet

Efter att IUCN, som ansvarar för utvärderingen av nomineringen, skickat en expert till området i juni 1999, samt låtit en expertpanel ta del av nomineringshandlingarna, beslutades på ett byråmöte i Marrakesh 26/11-4/12 1999 att nomineringen skulle bordläggas med hänvisning till att nomineringshandlingarna borde kompletteras på en rad punkter. IUCN rekommenderade att möjligheterna för att nominera Höga Kusten som kulturlandskap skulle utredas.

Denna rapport är en beskrivning av Höga Kustens kulturlandskap samt hur det har formats. Tonvikten ligger på människans livsvillkor under olika tider i förhållande till de speciella naturförutsättningar en bergig landhöjningskust som Höga Kusten ger. Rapporten har som syfte att lyfta fram hur landhöjningen speglas i kulturlandskapet och på så vis komplettera de geologiska och biologiska beskrivningarna i nomineringshandlingarna av Höga Kusten till naturvärldsarv. Beskrivningen av kulturlandskapet utgör också en grund för att bedöma om Höga Kusten uppfyller kriterierna för kulturvärldsarv.

Inledning

Höga kusten har världens högst belägna forntida kustlinje 285 m över havet. Ingenstans i världen har den isostatiska landhöjningen varit så stor och än idag fortsätter landet att höja sig relativt snabbt ca 80 cm på 100 år. Landskapet har förändrats från den klippiga skärgård som de första människorna i området mötte för ca 7000 år sedan, till dagens kuperade landskap med skogsklädda berg drygt 300 m över havet med odlingsbara sedimentmarker som breder ut sig däremellan.

Kulturlandskapet är en produkt av det samspelet mellan natur och samhälle som har ägt rum genom historien. Områdets speciella naturförutsättningar dvs topografin och den kraftiga landhöjningen har resulterat i ett kulturlandskap med kvaliteter som gör Höga Kusten unikt. Det unika ligger i att den stora mängden mycket väl bevarade fasta fornminnen är rumsligt skilda istället för överlagrade på varandra vilket är det vanliga. Det innebär att fasta fornminnen från en period om 7000 år kan studeras inom ett begränsat område på sin ursprungliga plats ostörd av senare tiders nyttjande.

Många olika kulturer har bidragit till att forma Höga Kustens kulturlandskap. Höga Kusten har ända sedan mesolitikum utgjort en gränsszon där kulturer har mötts och påverkat varandra. Under de senaste 2000 åren har fångstkultur, jordbrukskultur, maritim kultur och samisk kultur levt parallellt, inom ett begränsat område. Det har skapat en komplex kultur där dessa olika kulturyttringar vävts samman. Naturförutsättningarna har gjort att traditionella brukningssätt och föreställningar har levt kvar betydligt längre än på andra platser vilket ger speciella möjligheter till att studera centrala skeden i människans historia som t ex övergången mellan fångst- och jordbrukskultur. Höga Kustens fornlämningsbestånd utgör därmed ett viktigt källområde till kunskapen om norra Skandinaviens förhistoria.

Kulturlandskap används oftast som liktydigt med odlingslandskap, där bondekultur och jordbruk sätts i centrum. Markens produktionsförmåga betraktas som central för människans kulturutveckling. Ofta är det

dock vattenvägarna som har styrt var människorna slagit sig ner. I Höga Kusten har nästan all verksamhet på ett eller annat sätt stått i relation till havet, som näringskälla eller transportväg. Därmed kan de flesta lämningar ses som en del i ett maritimt kulturlandskap, ett kulturlandskap som är betydligt äldre än odlingslandskapet, med en kontinuitet på 7000 år.

Det fysiska kulturlandskapet ger ledtrådar till det immateriella kulturlandskapet, dvs människornas föreställningar och idéer, som i sin tur har styrt hur landskapet formats. De bakomliggande historiska sammanhangen och människornas föreställningar är nödvändiga för en förståelse av det fysiska kulturlandskapet, som annars tenderar att uppfattas som en mängd isolerade delar utan samband. I följande beskrivning av Höga Kustens kulturlandskap sätts det fysiska landskapet i sitt historiska sammanhang utifrån det maritima kulturperspektivet, med fokus på landhöjningens konsekvenser. Olika perioder och fornminnen beskrivs var för sig i en förhistorisk och en historisk del följt av en sammanfattande analys där helheten och områdets särart belyses.

Utsikt från fyndplatsen för den neolitiska boplatsten i Överveda. För 5000 år sedan en samlings plats för säljakt i en skyddad havsvik, idag ett gårdstun 70 m över havet i ett böljande jordbrukslandskap. Foto Västernorrlands länsmuseum

En förhistorisk översikt – fornminnen i ett förhistoriskt landskap

Mesolitikum (– 4200 f Kr) och neolitikum (4200-2000 f Kr)

Omkring 7300 f Kr var det område som idag utgör Höga kusten isfritt men låg till största delen under vatten. Landhöjningen var under denna period ca 1 dm/år vilket är betydligt snabbare än idag. De första fynden efter människor, enkla redskap och avslag av kvarts, har hittats på gamla havsstränder på nivåer som motsvarar perioden 6000-5000 f Kr. Vid denna tid utgjordes landskapet av en klippig skärgård. Varifrån dessa människor kom är osäkert men det finns indikationer på att de haft förbindelser både med Norge i väster och med Mälarenregionen i söder. Benrester och verktyg funna vid strandbundna boplatser daterade till perioden 4200-2000 f Kr, dvs neolitikum, tyder på att havets resurser: fisk, sjöfågel och säl, var centrala för näringsförsörjningen. Boplatserna verkar ha utnyttjats säsongvis och återkommande, under en mycket lång period. Resten av året bodde man förmodligen i mindre grupper längre in i landet där älg, bäver och fisk utgjorde den animaliska födan kompletterad med vegetabilier samlade i skog och mark (Baudou 1992). System av fångstgropar var en mycket vanlig jaktmetod från mesolitikum ända fram till år 1864 e Kr då fångstmetoden förbjöds. Älgen lurades ner i fångstgropar, ca 2 m djupa, ofta med någon sorts träanordning i botten som hindrade den att ta sig upp (Westerdahl 1985). Fångstgropar av varierande ålder, finns utspridda i dagens skogslandskap i Höga Kusten.

Överveda – samlingsplats för säljakt

I Nordingrå, i hjärtat av Höga Kusten, ligger Överveda, för 3500-2500 f Kr en väl skyddad boplats längst inne i en djup havsvik i ett skärgårdslandskap, idag på 69-74 m över havet i en söderslutning med utsikt

Kartan visar kända neolitiska boplatser i Nordingrå socken i förhållande till strandlinjen från 3000 f kr, 60 m över dagens strandlinje.

*Användningsområdet av de T-formade skiffer-
verktygen funna i Överveda är okänt.
Foto Björn Granqvist*

över ett böljande jordbrukslandskap med havet skymtande mellan kullarna. Här samlades flera grupper av jägare/fiskare säsongvis, år efter år, för att jaga säl och fiska. Man har funnit brända benrester från vikaresäl samt olika typer av sänken som kan ha använts dels till fiske men även till fångstnät för säl. Det tyder på att boplatsen utnyttjades på höstarna, då vikaresälen kommer in i vikarna och är lätt att fånga med nät. Karaktäristiskt för boplatsen är att man utöver redskap av kvarts, också tillverkade redskap av skiffer. En mängd välslipade pilspetsar, knivar och en speciell sorts T-formade verktyg av skiffer är funna. Användningsområdet av dessa T-formade verktyg, som utöver enstaka lösfynd endast hittats vid boplatsen i Överveda, är okänt men det är troligt att de i något avseende är förknippade med sälnäringen (Westerdahl 1985).

Grundmaterialet kommer från skifferbrott i närheten. Kvartsådrar finns utspritt i områdets berggrund. Med knivarna och pilspetsarna av skiffer finns en koppling till Nämforsen, en samlings- och kultplats som utnyttjats sedan neolitikum med fisket som basnäring. Nämforsen ligger ca 60 km upp längs Ångermanälven och är Norrlands hållristningsrikaste plats (Baudou 1977).

Bronsålder 2000-500 f Kr

Under bronsåldern levde olika former av fångstkulturer vidare. I kustlandet finns dock en del som tyder på att befolkningen stannade inom kustområdet under hela året. En ny kulturyttring är de minst 700 gravrösen som ligger som ett pärlband längs den forna kustlinjen, men som helt saknas i inlandet (Baudou 1968). Dessa monument byggdes intill den dåtida strandlinjen 1300-700 f Kr som markeringar av territorium och jaktmark (Broadbent 1987). Det faktum att de placerades väl synliga utifrån havet tyder på att man färdades på havet, förmodligen både för fångst och transport. Båtarna var mindre lämpade för färd på öppet hav, så färdlederna gick främst längs kusterna (Baudou 1986). Det var havet som man levde av men som också präglade livsvillkoren. Att alla rösen ligger orienterade på samma sätt i förhållande till strandlinjen visar på havets betydelse inte bara för försörjning utan också i den immateriella världen.

Boplatser förekommer sällan i samband med gravrösen, utan ligger i skyddade vikar, ofta en bit ifrån gravrösen. De kustnära bosättningarna kunde nyttja havets djurliv av säl, fisk och sjöfågel, men hade även nära till skogen med inlandets huvudbyten bäver och älg. På vintern kunde man enkelt ta sig fram över vikarna på isen vilket underlättade fiske och inte minst säljakt på vårvintern. Odling förekom längre in i landet redan omkring 2500-2000 f Kr (Huttunen & Tolonen 1972). Från kustområdet söder om Höga Kusten har man med hjälp av pollenanalys funnit spår efter odling från yngre bronsålder ca 800 f Kr, vilken förmodligen hade mycket liten betydelse för näringsförsörjningen (Engelmark 1978, 1997). Kanske hade den begränsade odlingsverksamheten sin grund i rituella syften eller som ett sätt för att manifestera kulturell tillhörighet. Vid sidan om jakten för jakt, börjar man även hålla tamboskap, vars gödsel var en förutsättning för att kunna bedriva uthålligt åkerbruk på den i regel relativt magra marken. Sammanfattningsvis kan dock sägas att bronsålderskulturen, de sporadiska odlingsförsöken till trots, bör betraktas som en fångstkultur med jakt och fiske som absoluta huvudnäringar (Baudou 1992, Engelmark 1997).

Rösenda byggdes intill den dåtida strandlinjen som begravningsmonument men också som landmarkeringar, väl synliga från havet. Landhöjningen har gjort att bronsåldersrösenda idag återfinns ca 40 m över havet. Foto Örjan Hermodsson

Bronsåldersrösen

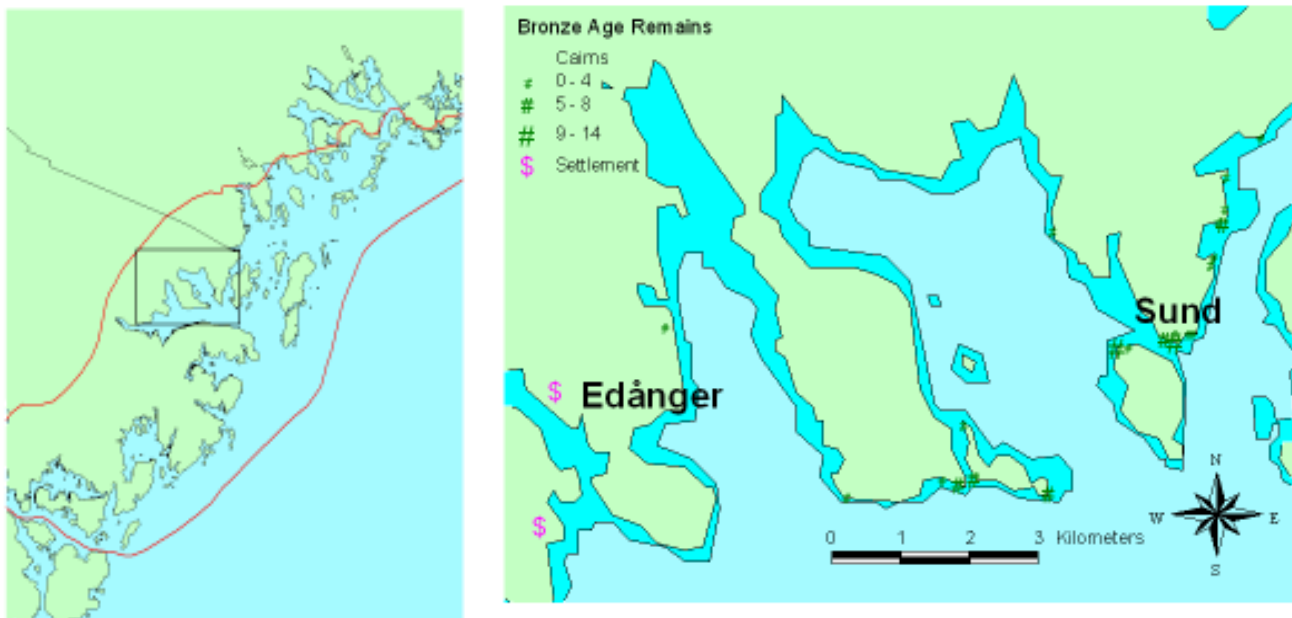
Röseområdet i Sund omfattar 26 rösen placerade på varsin sida om mynningen till det sund som låg här omkring 1200 f Kr. De är alla byggda enligt samma princip även om formen varierar. Kantiga block lades omsorgsfullt i en cirkel, oval eller rektangel med en radie av 10-20 m. Den lokala rapakivgraniten lämpar sig mycket bra till torrmurning, dvs murning utan fyllnadsmaterial, eftersom den spricker vertikalt och kantiga block kan spaltas fram. Centralt i röset byggdes en stenista där den döde lades. Under yngre bronsålder infördes bruket att bränna sina döda. Föremål lades endast i undantagsfall ner i graven. Området innanför muren fylldes sedan med rundad strandsten. Rösenda utgör monumentala byggnadsverk som har stått sig väl genom årtusendena (Baudou 1972).

Vid Storsjön i Nora socken finns ett antal väl bevarade bronsåldersgravar i sitt ursprungliga förhållande till strandlinjen. Den tidigare viken isolerades från havet under samma tidsperiod som rösenda och skeppssättningarna byggdes och landhöjningen har inte påverkat sjöns strandlinje, som idag ligger 30 m över havet. Eftersom det stora antalet rösenda längs kusten idag ligger på 30-50 m över havet kan förhållandet till den forna strandlinjen bara anas. Rösenda kring Storsjön ger en unik möjlighet att se, uppleva och studera bronsåldersgravarna i sin ursprungliga miljö (Loeffler 1993).

Boplats vid Edånger

I Edånger finns en boplats daterad 900 f Kr. Vid den tiden låg den långt in i en väl skyddad vik ca 2 km från närmaste gravröse. Här har man en del keramikskärvor samt mängder av skärvsten. Stenarna värmdes upp

på elden och lades ner vattenfyllda i träkärl eller skinnsäckar för att koka upp vatten. En del brända ben av bl a bäver samt sänkestenar för nätfiske visar på jakt och fiske som huvudnäringar (Baudou 1972).

Kartan visar bronsåldersrösen och kända boplatser i Vibyggerå socken och deras förhållande till strandlinjen 1000 f Kr, ca 35 m över dagens havsnivå. Bronsåldersboplatserna ligger i skyddade vikar skilda från de mot havet exponerade begravningsrösen. Notera rösen på båda sidor om det dåtida sundet i Sund.

Järnålder 500 f Kr-1050 e Kr

Under de första århundradena efter Kristus kom en ny kulturyttring till Höga Kusten, med stora gårdar, boskapsskötsel och fast åkerbruk. Gravhögar placerades nära gårdarna som bestod av treskeppiga hallhus uppdelade i olika funktionsenheter: boningsdel, ladugård respektive förråd och foderlada. I mindre hus separerade från huvudbyggnaden kunde man ha smedja för järnbearbetning, bronsgjutarverkstad samt vävstuga. Huvudnäringen var boskapsskötsel där gödsel tillvaratogs till de fasta kornåkrarna. Närheten till havet utgjorde dock fortfarande en viktig bas med fiske och sälfångst. Strandängarna nyttjades för bete eller fodertäkt. Det var också i strandläge på sedimentmark som den odlingsbara marken återfanns (Lindqvist & Ramqvist 1993). Havet som kommunikationsled spelade förmodligen också en viss roll, speciellt med den allt viktigare handel som började växa fram. Den ökade agrara produktionen skapade förutsättningar för en befolkningstillväxt med en starkare samhällsorganisation. Markuppdelning, järnproduktion, handel och kommunikationer förutsatte regler och en form av makt som upprätthöll reglerna. Under denna period skapades maktcentra med stora gårdar samt försvarsanläggningar sk fornborgar. Influenserna till detta nya samhällsbygge kom förmodligen västerifrån, från Norge, med avseende på såväl gravskick, odling, byggnadsätt som samhällsorganisation. Denna nya bondekultur ersatte dock inte den gamla fångstkulturen, utan parallellt med de permanenta gårdarnas framväxt fanns grupper av människor som levde mer traditionellt på jakt och fiske. De bodde i mindre hyddor längs stränder och i vikar och fortsatte begravningskicket med rösen (Baudou 1992, Lindqvist & Ramqvist 1993).

Jordbrukslandskapet i Nora formades redan under järnålder. Flygfoto Metria

Nora socken – ett fornhistoriskt landskap

I Nora socken finns en mycket väl bevarad förhistorisk miljö. Många av ortnamnen i området härstammar från järnåldern (Wallander 1986). Utöver de strandliggande bronsåldersrösena som redan har nämnts, finns mängder med gravhögar samt gårdsmiljöer från såväl äldre som yngre järnålder. Ett antal silverskatter från vikingatid är också funna i området. Det landskap som människan skapade för ca 2000 år sedan är relativt intakt tack vare ett mindre intensivt jordbruk. En arkeologisk undersökning av två gårdar i utkanten av Norabygden gav mycket intressanta resultat. Vid den ena gården, anlagd ca 250 e Kr, dvs under förromersk tid, vid Gallsätter intill Storsjön, frilades Norrlands bäst bevarade husgrund från denna tid, liksom tydliga spår efter agrar verksamhet: röjningsrösen, stensträngar (rester från stängsling), åderspår och malstenar. De välbevarade sk fossila fynden visar ett relikvt järnålderslandskap som med intressanta detaljer kompletterar det gamla odlingslandskap vi ser idag. Gården vid Gallsätter övergavs omkring 700 e Kr och tillsammans med gården vid Lappnäset, från 600-900 e Kr, på andra sidan Storsjön, visar de på en bebyggelsekontinuitet i Nora socken från förromersk järnålder till vikingatid. Benrester visar att jakt och fiske har haft stor betydelse som komplement till jordbruk och boskapskötsel (Forsberg 1997, Lindqvist m fl. 1996).

Gene fornby

I Gene fornby ca 1 km in i landet från den nordliga delen av Höga Kusten finns möjlighet att på nära håll uppleva järnåldersgårdens livsstil och hantverk. Här har man rekonstruerat ett gårdstun utifrån en utgrävning av Sveriges nordligaste kända järnåldersgård, en utgrävning som givit mycket ny kunskap om järnålderns

resursutnyttjande och boendeskick i området (Lindqvist & Ramqvist 1993). I närheten av den uppbyggda gården finns resterna efter den ursprungliga gården med alla husgrunder utmärkta med målade stenar för att ge besökaren en uppfattning av vad som gömmer sig där nere i backen. Det ursprungliga gårdsområdet är stort och täcker en yta av en ha.

Tomtningar – den maritima fångstkulturen levde kvar

På klapperfält längs hela Höga Kusten finns mängder med tomtningar, en sorts enkla husgrunder. Dessa minner om att den maritima fångstkulturen fortsatte att vara betydelsefull långt efter att fast åkerbruk och boskapsskötsel bredd ut sig i området. De äldsta tomtningarna kommer från folkvandringstid (400 e Kr) men tyngdpunkten ligger på vikingatid (900-1000 e Kr), med förekomst fram till 1300-talet (Broadbent 1988, Grundberg 1992). Att tomtningarna härrör från tillfälliga bostäder för säljakt styrks av att man vid en undersökning funnit stora mängder fosfat vid den vikingatida strandlinjen, en bit ifrån tomtningarna, vilket indikerar en forntida slaktplats. Tomtningarna står i regel i grupp vilket tyder på att man jagade i fångstlag (Broadbent 1988). Huruvida de tillfälliga bostäderna utnyttjades för säljakt på vårvinterisen eller med nät på hösten när vikaresälarna följer lekfisken in i vikarna, råder det olika mening om (Broadbent 1988, Lindström & Olofsson 1993). Klart är dock att sälen var viktig både för den lokala näringsförsörjningen och för handeln med skinn och tran.

Gene fornby, en rekonstruktion av Sveriges nordligaste järnåldersgård. FotoLena Edblom

Fornborg och vårdkasar – ett forntida försvarssystem

I Nordingrå på Rödklitten finns resterna efter en fornborg högt belägen med god utsikt över Vågsfjärden i vars inre del järnåldersbebyggelsen låg. Fornborgarna var utkiksposter och försvarsanläggningar och deras belägenhet väl synliga från havet tyder på att de också var viktiga territoriemarkeringar. De var ofta 100-150 m i radie med en försvarsmur av sten krönt med träpalissader. Fornborgarna är i regel mycket fyndfattiga eftersom de ej nyttjades som bostäder. Idag finns endast stenmuren kvar, som en påminnelse om en tid då fiendehot sjövägen förelåg (Hemmendorff 1985).

Vårdkasesystemet utgjordes av vedsamlingar placerade på högt belägna platser inom synhåll från varandra. När fienden nalkades tändes de på, som en varning för folk att ta skydd eller som en maning till uppbåd. De underhölls med ny ved så fort en fara hotade. Vårdkasesystemet kan mycket väl gå tillbaka till förhistorisk tid och har använts i krigstider ända in på 1700-talet. Vårdkaseberg kan sägas vara ett karaktäristikum för Höga Kusten med sina höga berg, men systemet fyllde en central funktion för hela Östersjökustens befolkning. Någon vårdkase finns inte kvar, men gamla vårdkaseberg finns markerade genom en rad gamla ortnamn som därmed bidrar till bilden av det maritima kulturlandskapet (Wallander 1986, Westerdahl 1985).

*Tända vårdkasar gav signal att söka skydd eller göra sig beredd för strid gentemot den annalkande fienden.
Foto Per-Olof Engdahl*

Höga Kustens näringar, kulturformer och kulturyttringar – ett historiskt landskap

Fisket

Längs hela Höga Kusten, i skyddade vikar, finns flera mycket väl bevarade fiskelägen som vittnar om fiskets betydelse i området. Fiskelägenas första blomstringstid kom under 1600- och 1700-talen med ett alltmer utbrett fjärrfiske. Fiskare kom varje vår söderifrån, företrädesvis från Gävle, för att fiska strömming längs Norrlandskusten. De sk ”gävlefiskarna” tjänade bra, inte bara genom det intensiva strömmingsfisket, utan också genom att bedriva handel längs kusten på väg norrut (Eskeröd 1946). Salt, som utgjorde förutsättningen för det storskaliga strömmingsfisket, var också något som den lokala allmogen efterfrågade varför fiskelägena tenderade till att bli ett sorts marknadsplatser (Blomkvist 1986). Fjärrfiskarna for söderöver på senhösten och många fiskelägen lämnades helt öde under vinterhalvåret. Längs Höga Kusten fanns knappt 20 gävlebohamnar (Eskeröd 1946, Westerdahl 1989). I fiskelägena skapades en speciell kultur och fisket var väl reglerat med avseende på när och var man fick fiska. De speciella kapell som byggdes i varje fiskeläge utgjorde fiskelägenas självklara centrum och samlingsplats. Från slutet av 1700-talet minskade fjärrfisket kraftigt varvid fiskelägena togs över av den lokala befolkningen. Vid denna tid fick

fiskelägena en permanent befolkning och en ny blomstringstid inleddes. Under 1950-talet minskade fiskenäringens betydelse i området, fiskelägena förlorade sin forna funktion och övergavs för att istället tas i anspråk som sommarstugor från 60-talet. Många av fiskelägena, bl a Barsta, Bönhamn, Norrfällsviken, Trysunda och Ulvön har behållit mycket av sin ursprungliga och karaktäristiska organisation med tät bebyggelse av sjöbodarna, kokhus och kapell (Höga Kusten-kommittén 1974).

Karta över fiskelägen som användes av Gävlefiskarna, sk Gävlebohamnar.

Ulvöhamn

Hamnen på Ulvön är en av de mest kända gävlebohamnarna. Hamnen var centrum för fjärrfisket och utnyttjades från 1500-talets slut. Sjöbodarna ägdes av de lokala bönderna och hyrdes ut till de säsongsarbetande gävlefiskarna. Ulvöhamn är en ypperlig naturhamn där de knuttimrade sjöbodarna byggdes tätt intill varandra längs strandlinjen. Ovanför varje sjöbod låg ett kokhus, där fiskarna bodde. Här finns länets äldsta fiskekapell byggt av gävlefiskarna 1622, med speciella tak- och väggmålningar invändigt (Höga Kusten-kommittén 1974).

Ulvö kapell, byggt 1622, är norra Sveriges äldsta fiskekapell. Målningarna från 1719 illustrerar bibliska fiskarscener med personer klädda utifrån tidens dräktbruk. Foto Björn Grankvist

Fiskeläget Ulvöhamn har bevarat sin gamla prägel med tätt liggande båthus, kokhus och kapell. De små öarna utanför hamnen ger skydd för det öppna havet. Flygfoto Met

Strömmingen bereddades genom att saltas ner eller genom att jäsas till surströmming. Ulvön och höga kusten har länge varit centrum för beredningen av surströmming, Norrlands nationalrätt. Parallellt med att fjärrfisket minskade mot 1700-talets slut, ökar inslaget av sommarfiskande bönder från de närmaste kustsocknarna. När åretruntboendet börjar under 1800-talet ändrar fiskeläget karaktär. De karaktäristiskt trägråa sjöbodarna målas röda och byggs ut. Ulvöhamn går mot en ny blomstringstid och var under 1800-talet Norrlands största fiskeläge (Söderberg 1982). Även säljakten hade betydelse ända in på 1900-talet (Westerdahl 1990). Från Ulvön utgick vintertid den sydligaste långfälan i det botteniska området. Fälan, en kulturföreteelse importerad från Österbotten i Finland, innebar fjärrjakt av säl på vårvinterisen. Jaktlagen gav sig iväg med sina speciella säljaksbåtar, som kunde dras över isen. Efter ett antal veckors vistelse på isen vid sälarnas ynglingsplatser återkom man, om jakten varit lyckosam, med båten full av värdefullt späck och sälskinn (Ekman 1983). Under 1900-talet minskar fiskets betydelse kraftigt och yrkesfisket har idag spelat ut sin roll, fiskeläget i Ulvöhamn har dock bevarat sin karaktär. På Ulvön ligger också Sandvikens fiskeläge som låg mer utsatt än Ulvöhamn och övergavs på 1940-talet. Byggnaderna har restaurerats pietetsfullt och behållit den för de gamla sjöbodarna så karaktäristiska silvergrå färgen.

*De gåtfulla labyrintherna längs Östersjökusten utgör en del i det maritima kulturlandskapet.
Foto Örnsköldsviks museum*

Labyrinter

Något som lockat till många frågor och funderingar genom åren är de stenlabyrinter som finns längs hela Sveriges ostkust. Byggandet av labyrinter har en mycket lång tradition som anses börja från labyrinten i Knossos på Kreta 1400 f Kr. Bruket att bygga labyrinter har varit utbrett i hela Europa men det är i Sverige som de allra flesta, ca 300 kända, finns kvar. Det beror förmodligen på att man på kontinenten och de brittiska öarna byggde labyrinter av torv medan de i Sverige, norr om Skåne, byggdes av sten (Kraft 1982).

Någon enstaka av de svenska kustlabyrinterna kan möjligen vara ifrån förhistorisk tid (Kraft 1982), men dateringar som gjorts visar att de flesta byggdes under 1300- till 1600-talet (Sjöberg 1991). Några skrivna källor om labyrinternas tillkomst och bakgrund finns inte, vilket har gett upphov till olika teorier. Mycket tyder på att de byggdes av lokala fiskare eftersom lokaliseringen antingen kan kopplas ihop med fiskelägen eller också återfinns de på karga öar i havsbandet, dit endast fiskare kan ha haft ärende. Att den muntliga traditionen kring labyrinterna brutits kan tyda på att det handlade om magi, vilken förlorar sin kraft om kunskapen blir till allmängods. En promenad i labyrinten kan ha varit ett sätt att påverka de högra makterna för bättre fångst eller förlig vind (Kraft 1982). Det finns även teorier om att de nordliga kustlabyrinterna hänger ihop med det medeltida lotsväsendet (Westerdahl 1991) eller att de är en manifestation av folklig protest mot reformationen (Sjöberg 1996). Av Höga Kustens 12 labyrinter ligger 11 i Höga Kustens allra nordligaste del och fem av dessa mycket nära varandra på ön Stor-Haraskär (Grundberg & Sjöberg 1992).

Jordbrukslandskapet

Mellan de skogsklädda höjderna med kalspolade hållar och klapperfält som bevarat sin ursprungliga karaktär breder jordbruksbygden ut sig på sedimentmarken som avsatts i lugnare vikar och åmynningar. Trots att de naturliga förutsättningarna inte medger någon rik odlingsbygd har landskapets karaktär präglats av jordbruket. Under vikingatiden skedde en kraftig expansion och de centrala järnåldersbygderna förtätades. När den begränsade mängden god odlingsjord i centralbygden var fullt utnyttjad fortsatte expansionen under medeltiden främst i utmarken västerut och i norra delen av Höga Kusten (Blomkvist 1986). Naturförhållandena har gett jordbruket vissa särpräglade drag. Familjejordbruket har levt kvar in i våra dagar med följd att landskapet undgått de stora rationaliseringarna. Därmed har odlingslandskapet behållit mycket av sin ålderdomliga karaktär. Jakt och fiske har hela tiden varit viktiga komplement till försörjningen. Boskapsskötseln har varit central och fäbodväsendet var mycket starkt i området ända in på 1900-talet. Det var mängden insamlat vinterfoder som avgjorde hur många djur man kunde ha, vilket i sin tur påverkade åkerbruket som var beroende av gödsel. Kompletterande vinterfoder till odlingsbygdens slåttervallar hämtades från strandängar och längs strandlinjen. Det förekom också att man hade slåttervallar ute på öarna. Fodret hämtades sedan hem med slädar när isen lagt sig på senhösten/vintern. Från 1600-talet förekom även svedjebruk där man odlade råg eller korn på den brända skogsmarken. Efter en och ibland två års skörd blev det ett gott bete av örter och gräs på den brända ytan. Även rena betesbränder förekom, dvs man brände skogsmark primärt för att förbättra betet.

Häggvik. Foto Jan Lundqvist

Fäbodarna

Fäbodriften var en form av extensiv boskapsskötsel, där boskapen flyttades sommartid för bete i skogsmarken, ofta långt ifrån den permanenta gårdsbebyggelsen. Fäbodvallen bestod av ett antal enkla hus

Fäbodarna i Höga Kusten skiljer sig från resten av landet genom att de saknade odlingsvall, med följd att byggnaderna ligger i direkt anslutning till skogen.

Foto Tomas Birkö

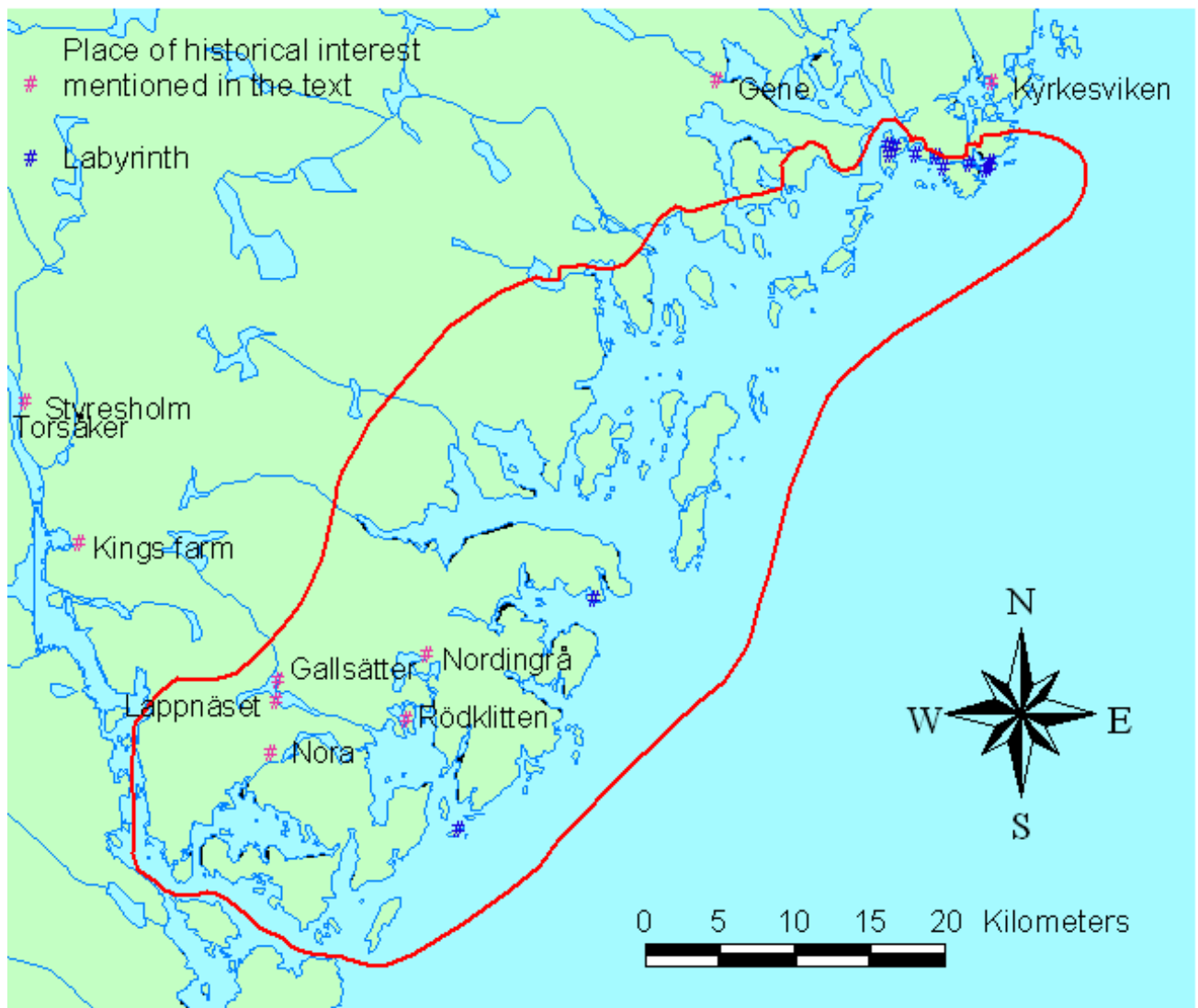
med olika användningsområden, såsom kokhus där man bodde och lagade mat samt beredde smör och ost, ladugård och diverse förråd. Det gödsel som producerades samlades in och transporterades till centralbygdens åkerbruk. Fäbodarna i Höga Kusten, som utgör det i Mellansverige utbredda brukningssättets nordgräns, skiljer sig från fäbodarna i övriga landet genom att de saknar vall. Därmed ligger byggnaderna ofta i direkt anslutning till skogen. Fäboddriften finns nämnd från 1400-talet; innan dess lät man sommartid boskapen ströva fritt i skogen (Blomkvist 1986). De flesta byggnaderna på fäbodvallarna i området uppfördes under 1700-1800-talen och

användes ända in på 1930-talet, vilket gör att det finns flera relativt välhållna fäbodvallarna i området. Fäbodvallarna är ofta högt belägna på natursköna platser och är extra intressanta eftersom de avspeglar ett traditionellt brukningssätt. Många gamla brukningssätt som övergavs långt tidigare vid den centrala gårdsbebyggelsen, bibehölls länge vid fäbodvallen (Nordström 1976, Lundkvist 1979).

Statsmakt, handel och transport

Områdets skrivna historia börjar under 1300-talet, men de arkeologiska fynden från medeltid är få (Grundberg 1997). Hälsingelagen, nedskrivna under 1320-talet, avspeglar den nybildade svenska statsmaktens försök att kontrollera Mellannorrland. En centralort bildades ca 20 km upp längs Ångermanälven. Statsmakten representerades här av kyrkan; Torsåker kyrka från 1200-talet, militärmakten; Sveriges nordligaste fogdeborg Styresholm, (1390) samt genom ett administrativt centrum i kungsgården Kutuby, även den Sveriges nordligaste. Kutuby är känd i dokument från 1200-talet men dess placering är inte säkert fastställd (Grundberg 1997). Denna centralbygd från tidig medeltid förlorade dock alltmer i betydelse till förmån för mer kustnära orter (Westerdahl 1986b). Centrumförskjutning mot kusten är ett väl känt förlopp i Norrland när älvarnas farbarhet försämras pga landhöjning och tyngre sjöfart (Layton 1973). Som en del i denna process etablerades landprosten i Nordingrå 1320 (Blomkvist 1986). Kvar av denna medeltida kyrka, som revs och ersattes av en ny kyrka under 1850-talet, finns en utgrävd och konserverad kyrkoruin (Höga Kusten-kommittén 1974).

Mycket av statsmaktens agerande kretsade kring skatter, både till stat och kyrka, vilken under medeltid betalades in natura. Invånarna i Höga Kusten uppmanades att bedriva åkerbruk och boskapsskötsel för självförsörjningen. Skatten från trakten önskade man i form av skinn, sälspäck, strömming, lärft (lintyg) och lax. Dessa produkter kompletterade statens och kyrkans skatteintäkter av säd och kött från det bördiga Mälardalen, samtidigt som de utgjorde varor med goda avsättningsmöjligheter på den under medeltiden växande och alltmer internationella marknaden (Blomkvist 1986). Höga Kustens handelsstrategiska läge intill havet, långt ifrån närmaste storstad samt den nordliga kontakten med samerna varifrån pälsverk köptes kombinerat med eftertraktade lokalt producerade varor gjorde att Höga Kusten hade en mycket livlig handel med ett stort antal registrerade landsköpmän. De lönsamma biverksamheterna bidrog till en expansion på utmarken speciellt i Höga Kusten norra del och området som helhet klarade sig bra jämfört med övriga Norrland, trots dess mindre gynnsamma jordbruksförutsättningar (Blomkvist 1986).

Kartan visar utbredningen av labyrinter samt platser av historiskt intresse som nämns i texten.

Under medeltiden ökade sjöfarten längs norrlandskusten i samband med marknadsekonomins inträde (Baudou 1987). De många hamnarna och fiskelägena längs kusten var i många fall också handelsplatser. Vid Kyrkesviken, 5 km norr om Höga Kusten, har man på skogsmark 300 m från strandkanten funnit en övergiven medeltida hamn, använd under 1200-1400-talet. De arkeologiska utgrävningarna gav en rad spännande fynd som visar på långväga kontakter och hamnens centrala betydelse för den medeltida segelleden längs norrlandskusten (Huggert 1978, Westerdahl 1982). Höga Kusten låg under medeltid mellan två transportzoner. Söderut var landtransporter under vintern särskilt betydelsefulla, norrut förekom nästan enbart sommartida sjötrafik för långväga transport. I Höga Kusten var båda transportsätten vanliga. Under 1700-talet gav denna gränsfunktion möjlighet till sörköreri, en i Höga Kusten utbredd handelstradition, som innebar att attraktiva norrländska varor transporterades på vinterföret till Stockholm vilket gav mycket god avkastning (Westerdahl 1989).

Samerna

Höga Kusten utgjorde länge en sydgräns för den samiska kulturen. Fram till 1700-talet var det främst skogssamerna som tog sina renar på vinterbete längs kusten, ett skick som sedan övertogs av fjällsamerna. Kuststräckans bergiga landskap med mycket renlav gav ett gott vinterbete. Renarna togs även ut över isen

för att beta på öarna. Vinterbetet längs Höga Kusten fortsatte i Nordingrå in på 1930-talet. De flyttande samerna bodde i kåtor eller timmerhus, men i trakten fanns också en hel del bofasta samer. Kustsamerna for runt i fiskelägena och sålde hantverk, bl a den för samekulturen så specifika rotslöjden var mycket uppskattad till diverse bruksföremål för fiskarna. Samer som hade slutat med renskötsel kunde också arbeta som getare, drängar och pigor. Sockenlapparna var samer som fick en speciell position. De försörjdes och beskyddades gemensamt av socknen mot att de skulle utföra vissa sysslor såsom avlivning och kastrering av hästar, skinnflåning samt försörja bygden med sitt uppskattade hantverk. Förhållandet mellan bondebefolkningen längs kustlandet och samerna tycks ha varit gott; eftersom samerna endast nyttjade markerna för vinterbete uppstod ingen konkurrens med de lokala bönderna, samtidigt som de försåg bönderna med hantverk, skinn och renkött. Det går inte att fastställa hur länge samerna har verkat kring Höga Kusten eftersom fornlämningar är mycket svåra att bestämma med avseende på etniskt ursprung. Inom kända kustnära renbetesområden finns härdar efter samekåtor från historisk tid. I Höga Kusten finns många ortnamn som minner om det samiska inflytandet i området (Westerdahl 1986a).

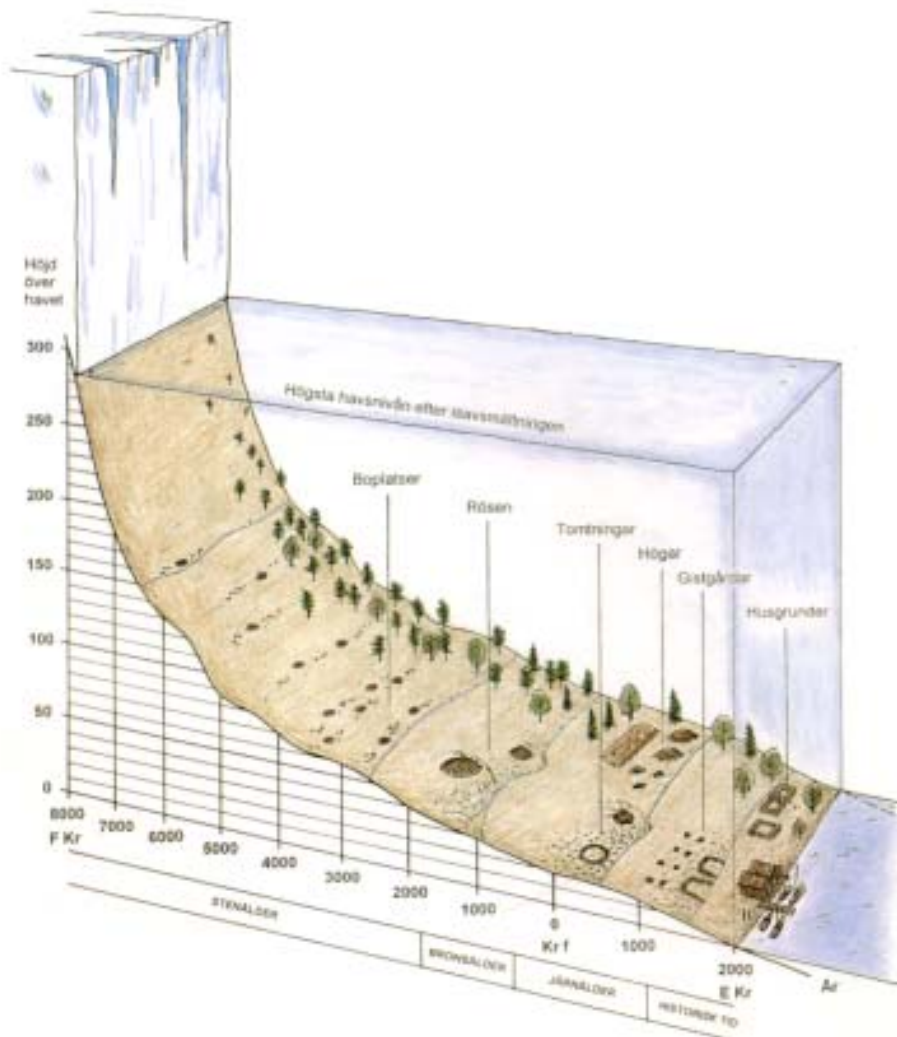

*Skogssamer vid sitt årliga besök i Höga Kusten. Bilden är från Hemsön under slutet av 1800-talet.
Foto Örnsköldsviks museum*

Analys

Landhöjningens konsekvenser

Landhöjningen har påverkat människorna kring hela Östersjön, både lokalt och regionalt. Östersjön har genomgått olika stadier med varierad salthalt och näringstillgång beroende på att landhöjningen har påverkat kontakten med Atlanten, något som kan ha haft betydelse för människornas försörjningsmöjligheter under olika tider. Större delen av marken i Höga Kusten har legat under havsytan och vid något tillfälle utgjort strandlinje. Det har resulterat i ett varierat landskap med mycket olika förutsättningar för markutnyttjande. Klapperfälten har gett material till stenkonstruktioner som begravningsrösen och enkla husgrunder. De otillgängliga höjderna ofta med grunt jorddjup var utmarker för skogsbete medan sedimentmarkerna mellan höjderna nyttjades till odlingsmark. Landhöjningen bidrog också till den centrumförskjutning från inland mot kust som inleddes under medeltid när sjöfartens betydelse ökade.

Schematiskt diagram över landhöjning och kulturutveckling i Höga Kusten under 10 000 år. Landhöjningen har lett till att olika tiders lämningar hamnar på olika nivå över havet och separeras rumsligt i landskapet. Illustration Lars Högberg

För människor som är beroende av havets resurser för sin försörjning är stranden den naturliga boplatsen. Landhöjningen gör att strandlinjen förskjuts vilket förändrar boplatsens förutsättningar, d v s avståndet till havet ökar och havsvikar blir grunda eller avsnörs. Det har lett till att människorna, för att behålla strandkontakten, har lämnat sina tidigare boplatser för att flytta närmare havet. Därmed är lämningar från olika tider separerade från varandra rumsligt, vilket är ovanligt. Det kan jämföras med områden, som inte har påverkats av landhöjning men där människor har levt i många tusen år. Där återfinns i regel lämningar från olika tider i kulturlager staplade på varandra, i bästa fall med de äldsta lagren underst, men ofta har lämningarna stöts av senare tiders verksamhet.

Att människorna har flyttat med strandförskjutningen innebär att lämningarna från olika tider återfinns på olika nivåer över havet. Man har funnit kustbundna lämningar ända upp till 155 m över havet, vilket motsvarar ca 5000 f Kr. Många bronsåldersrösen ligger på nivåer omkring 30 m ö h vilket motsvarar 1000 f Kr. Strandbundna fornlämningar kan därmed dateras med hjälp av strandförskjutningskurvor. Om det är svårt att bedöma huruvida en fornlämning varit strandbunden, kan man utifrån strandförskjutningskurvorna sluta sig till en äldsta möjlig ålder. Arkeologiska fynd från kända tidsperioder kan ge viktig information vid upprättandet av strandförskjutningskurvor.

Fossila lämningar

Fornlämningsbeståndet längs Höga Kusten är inte bara stort utan lämningarna är också ovanligt väl bevarade. Anledningen är landhöjningen och dess effekter kombinerat med låg befolkningstäthet. När landhöjningen påverkade avståndet mellan strandlinjen och boplatsen förlorade platsen sin attraktionskraft. Efter avflyttning kom inga nya grupper för att ta den övergivna boplatsen i besittning, som därmed lämnades orörd. Gamla boplatser, som idag återfinns på klapperfält eller hållmark en bra bit över havet, har sällan påverkats av nya nyttjandeformer som hotat dess existens, eftersom den karga mark som landhöjningen gett

upphov till, inte inbjuder till annat än mycket extensivt marknyttjande. Även i odlingsbygden finns det exempel på intakta lämningar tack vare att ett intensivt nyttjandet har varit begränsat till de allra bästa markerna, samtidigt som ägande- och landskapsstruktur inte har öppnat för någon storskalig exploatering. Det har lett till att bortodlingsgraden av fornlämningar är låg. Man har hittat lämningar efter järnåldersgårdar som, under den naturliga överlagringen, i princip legat helt orörda efter en brand för över 1000 år sedan. Från en sådan fossil lämning kan man hitta oerhört mycket arkeologisk information som vida överträffar de lösfynd annars träffas på i den hårdare brukade odlingsbygden.

Många av fornlämningarna i Höga Kusten, som denna skeppssättning i Killingsnäs, är mycket väl bevarande. Extensiv markanvändning, långsam överväxning samt ett stabilt byggnadsmaterial är några orsaker. Foto Västernorrlands länsmuseum

Man har även funnit fossila åkrar med åderspår vilket ger unika möjligheter att förstå tidigare marknyttjande (Lindqvist m fl. 1996)

Ett ytterligare skäl till den höga bevarandegraden av många fornlämningar är att man utnyttjat den stora mängd lättillgänglig sten som finns i området, framför allt på de många klapperfälten, till byggnadsmaterial för t ex tomtningar och labyrinter. Byggandet av labyrinter har traditioner i hela Europa men endast enstaka finns kvar i Centraleuropa där de i regel byggdes av torv till skillnad från stenlabyrinterna längs den svenska kusten. Överväxningen går också mycket långsamt på klapperfält och hällmark där det knappt finns någon jordmån. Rösen, som finns längs hela den svenska ostkusten, är också byggda av sten. På vissa platser vid Höga Kusten har den lokala rapakivgraniten utnyttjats som byggnadsmaterial. Den spricker vertikalt vilket ger en form av naturliga byggstenar som vid tormurning står betydligt bättre mot väder och vind än rösen byggda av rundade stenar som lätt rullar av. Det gör att några av Sveriges bäst bevarade rösen finns just längs Höga Kusten.

Det kan synas paradoxalt att ett glesbefolkat område som Höga Kusten har betydligt fler registrerade fasta fornlämningar, än en rik kulturbygd som Skåne i sydligaste Sverige. Men när en boplatz överges i ett tätbefolkat område flyttar snabbt någon annan in eller återanvänder material. Ännu viktigare är dock förmodligen sentida nyttjande av marken som leder till att de gamla lämningarna förstörs. Höga Kusten har inte bara gott om väl bevarade fornlämningar, utan är också det område i Norrland som är mest undersökt arkeologiskt. Många av fynden utgör grunden för arkeologiska tolkningar kring människans verksamhet i hela norra Skandinavien, t ex Gene och Överveda (Baudou 1992). Sammanfattningsvis kan man konstatera att landhöjningen kombinerad med låg befolkningstäthet ger Höga Kusten en särställning med avseende på fasta fornlämningar och bevarandegrad.

Ett fornhistoriskt landskap

Det är fascinerande att tänka sig att den vy man ser när man skådar ut mot hav och skärgård är mycket likt det landskap som mötte de första invånarna för ca 7000 år sedan. Landhöjningen skapar en paradox där förändringen ger upphov till en kontinuitet. Den forna strandlinjen påverkas av vegetation och mänsklig verksamhet, men eftersom strandlinjen hela tiden nybildas, och nya öar stiger ur havet, bibehålls dess karaktär. Dagens strandlinje är mycket lik de stränder där de första människorna drog upp sina nyfångade sälar för slakt, trots att den strandlinjen idag återfinns 150 m över havet. Den mycket begränsade strandnära bebyggelsen påverkar inte detta intryck.

Landskapet är mycket kuperat med på många ställen magra bergarter och ett grunt jorddjup. Endast i dalgångarna där finare sediment avsats har människan påverkat landskapet i större omfattning genom odling. Området är över huvudtaget glesbefolkat. Även om skogsbruk idag bedrivs så är mycket av det naturliga skogslandskapet intakt, tack vare den improduktiva marken och oländiga terrängen. Terrängförhållandena har också bidragit till att den gamla strukturen med familj jordbruk och fäboddrift har hållit i sig långt in i vår tid. Stora rationaliseringar och stordrift har inte varit lönsamt här. Det gör att odlingslandskapet i mångt och mycket har behållit den struktur som växte fram redan under tidig järnålder (200-500 e Kr).

Det kuperade landskapet gör också att de olika tidernas strandlinjer ligger nära varandra. Man kan samtidigt se lämningar eller platser som bebotts av människor från mesolitikum till idag. Landhöjningen har lett till att fornlämningarna är rumsligt separerade och välbevarade. De stora höjdskillnaderna har bidragit till att komprimera området så att alla tider finns representerade inom ett begränsat område – ett fornhistoriskt landskap.

Unik väv av olika kulturmönster

Det har beskrivits ovan att Höga Kusten är rikt på väl bevarade fasta fornlämningar. I den förhistoriska och historiska översikten beskrivs områdets olika typer av fornlämningar i sin kontext. Det unika för Höga Kusten är framför allt avtrycken av olika kulturyttringar inom ett begränsat område. Här har kulturer mötts på sin syd- respektive nordgräns. I olika tider har Höga Kusten utgjort ett gränsområde mellan olika kulturer eller näringar, där dessa kulturer och näringar interagerat och smält ihop. Det är inte varje kultur för sig utan den väv av olika kulturmönster på en och samma plats och under samma tid som är unik.

Redan från mesolitikum går det att urskilja en nord/sydlig gränsszon i Höga Kusten, dvs ett område där den nordliga och sydliga fångstkulturen möttes. Lösfynd av trindyxor och nordbottniska redskap, båda från 5000-3000 f Kr, når i Höga Kusten sin nord- respektive sydgräns (Westerdahl 1989). Under bronsålder accentueras en gräns västerut mellan kust och inland vilken tydliggörs genom den stora mängd gravrösen från bronsålder som finns längs kusten men som helt saknas i inlandet. Gravrösen från bronsåldern bygger på sydsandinaviska förebilder, men de bronsföremål som hittats är av både sydlig och östlig härkomst. I Höga Kusten saknas däremot helt förekomst av asbestkeramik, något som annars utmärkte det nordostliga kulturkomplexet (Baudou 1992).

Ännu tydligare förefaller gränsfunktionen att bli i agrar tid. Jordbruket började spridas i området efter Kristi födelse och vid Höga Kusten finns Sveriges nordligaste järnåldersgård som visar på fast bebyggelse. Andra gränsfenomen, utöver långhusen, är de typiska mellansvenska gravfälten som når sin nordgräns strax norr om Höga Kusten. Intressant är att mobila fångstgrupper levde kvar parallellt. De förde vidare bronsålderstraditionen att bygga rösen. Deras basnäring utgjordes av fiske och sälfångst men även jakt på älg och bäver. Dessa parallella kulturer visar på den komplexitet av kulturer och olika näringsförsörjning som kom att skapas i Höga Kusten. Även för bönderna utgjorde jakt, fiske och sälfångst mycket viktiga komplement ända in i modern tid. Det jordbrukande folket gjorde mångsyssleriet till en skön konst i ett landskap präglat av begränsad odlingsareal och risk för missväxt genom tidig nattfrost. Alla de centrala näringsformerna; fångstbruk, havsbruk, jordbruk liksom handel, finns representerade i detta område under samma period från århundradena efter Kristus och framåt. En näring typisk för norra Skandinavien, den samiska rennomadismen, utgjorde åtminstone från 1600-talet en integrerad del i bygden.

Klimatet längs Bottenviken ger mycket speciella förhållanden där ytterligheter som den sydliga odlingskulturen möter den arktiska fångstkulturen. Påverkan från Golfströmmen i Atlanten ger tillsammans med Östersjöns värmelagringskapacitet klimatiska förutsättningar för världens nordligaste odlingslandskap, med undantag för Norges Atlantkust. Den nordliga breddgraden gör att det aldrig mörknar under sommarmånaderna. Vintern medför snarare subarktiska förhållanden. Under de mörkaste vintermånaderna når solen upp över bergskammarna bara under några få timmar. Vinterlandskapet med snö och ett fruset hav med isjakt på gråsäl och vikaesäl, den senare en ishavsrelikt, gjorde samtidigt invånarna till del av den särpräglade jägarkulturen kring det subarktiska området.

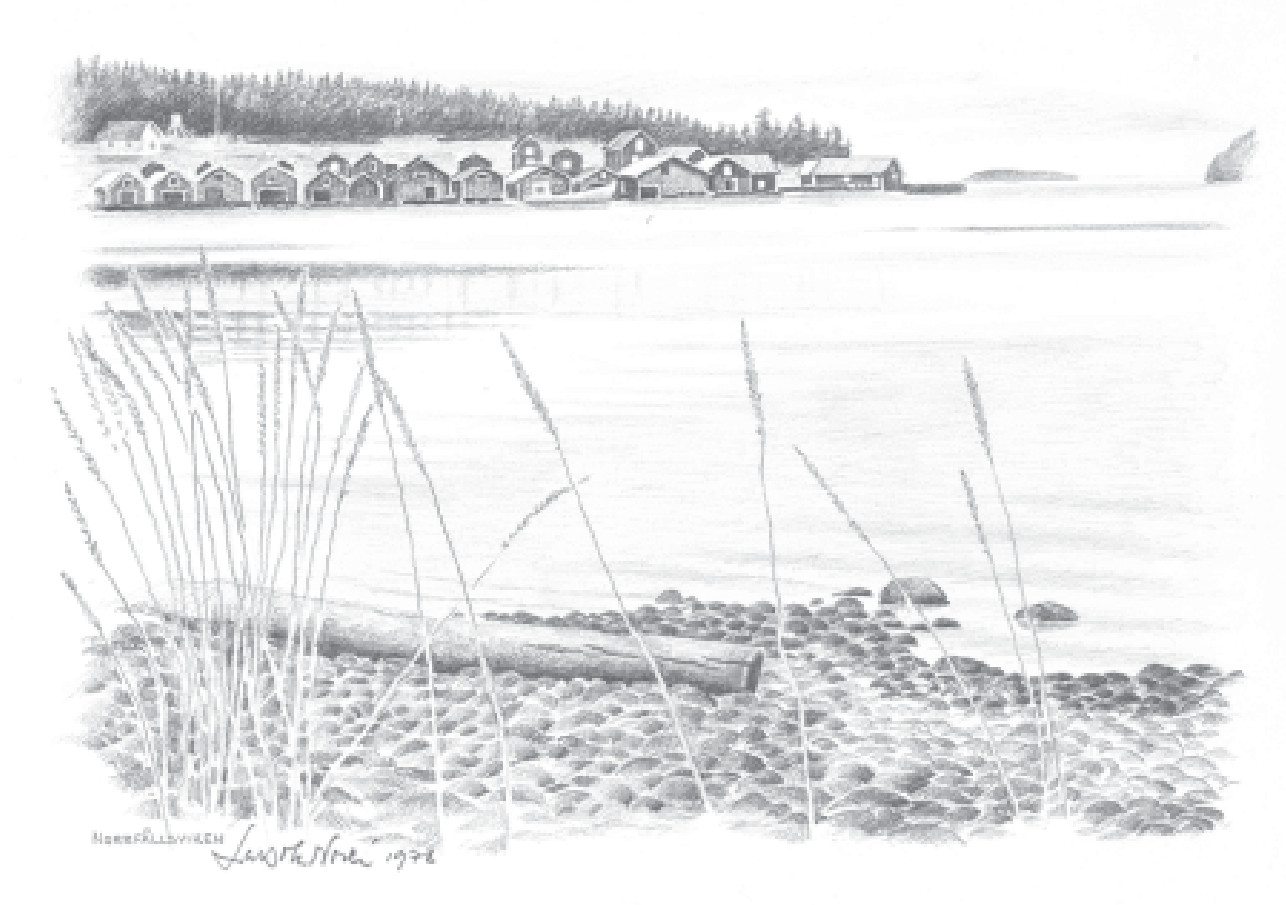
Under medeltid har den växande statsmakten länge sina nordligaste utposter omkring Höga Kusten. Området fungerar också som en gränsszon mellan olika landets sydliga och nordliga transportzoner, vilket handelsmännen i Höga Kusten kunde dra nytta av. Höga Kusten är också det nordligaste området för ett utbildat fåbodväsende. Höga Kusten som kulturgräns och väv av olika kulturmönster kombinerat med den höga bevarande graden av fornlämningar gör att en mycket stor del av norra Skandinavien förhistoria finns representerat inom detta lilla område.

Det maritima kulturlandskapet

Det maritima kulturlandskapet har formats av människor som anpassats till att leva i en omgivning präglad av havet. Det naturliga kustlandskapet skiljer sig från inlandet genom havets påverkan på klimat, vegetation och jordmån. Man kan tala om en maritim kultur där människornas näringar, men även deras föreställningar varit starkt förknippade med havet. För att förstå innebörden av begreppen maritim kultur och maritimt kulturlandskap måste perspektivet utgå utifrån havet. Det maritima kulturlandskapet är betydligt äldre än odlingslandskapet och har i denna region haft en kontinuitet på över 7000 år.

Större delen av Höga Kusten har varit täckt av havet. Det innebär att all mark inom området någon gång har varit strand. Det är kring stränderna som den maritima kulturen haft sitt centrum, ett centrum som förflyttats genom den kraftiga landhöjningen.

De första människorna, ca 5000 f Kr, försörjde sig på säljakt och fiske. Fisket har varit en viktig del av den lokala försörjningen. Saltet som kom under medeltid gjorde att man kunde börja med storfiske och från 1600-talet fram till 1950 utgjorde fisket en av Höga kustens viktigaste näringar. Säljakten pågick ända fram till 1800-talet och de fångstmetoder som utvecklades i förhistorisk tid har varit likartade, tills skjutvapnet infördes under 1600-talet. Sälprodukter såsom tran, skinn och päls samt fisk var eftertraktade varor redan under järnåldern, men dess betydelse ökade med handelns kraftiga uppsving under medeltiden. Kyrka och stat såg gärna att skatten betalades med dessa produkter. Närheten till havet som transportled var en ytterligare förutsättning för handeln.

Många av kustens invånare betraktar havet som sin åker. För de flesta bönderna i Höga Kusten var fisket och sälfångsten viktiga inslag i ekonomin liksom i årets arbetscykel. Havet var ständigt närvarande. Det flikiga kustlandskapet gjorde att de lokala transportlederna omväxlande gick över land, omväxlande över vatten (Westerdahl 1986b). Även för boskapskötseln har närheten till havet spelat en roll där det fanns tillgång till vinterfoder från strandkanter och strandängar. Fiskmjöl var ett viktigt fodertillskott under senare tid. Utan havets tillgångar, transportmöjligheter och handelsfördelar hade expansionen i Höga Kustens jordbruksbygder under vikingatid och medeltid varit betydligt blygsammare.

Många av Höga Kustens fornlämningar har en maritim anknytning såsom sälfångstboplatser, tomtningar, hamnar, vårdkaseberg, befästning, labyrinth. I senare tid, från 1600-talet, tillkommer fiskelägena. Utöver dessa handfasta spår av mänsklig verksamhet i det maritima kulturlandskapet finns ytterligare en aspekt: det kognitiva landskapet dvs människornas idévärld i förhållande till havet. Det kognitiva landskapet fanns i människornas huvuden. Några märkliga uttryck från tidigare människors förhållande till havet finns dock i landskapet, så som de mystiska labyrintherna eller det faktum att de över 200 bronsåldersgravrösena som återfinns längs Höga Kusten alla är placerade parallellt med den dåtida strandlinjen. Andra uttryck är de speciella sjömanskyrkorna som inte bara besöktes av religiösa skäl utan hade ett mycket viktig funktion som samlingsplats för skapandet av en fungerande administration och regelsystem inom fiskelägena. De många ortnamnen med maritim anknytning ger också en bild av det maritima kognitiva kulturlandskapet.

Samma typ av maritima kulturlämningar som beskrivits för Höga Kusten kan även återfinnas på andra håll längs Östersjön. Här finns dock en kontinuitet av de maritima näringarna under 7000 år som pga jordbrukets begränsningar behållit sin betydelse. Kontinuiteten kombinerat med landhöjningen gör att det finns maritima lämningar från alla tider inom detta begränsade område, ett maritimt kulturlandskap, vilket gör Höga Kusten mycket representativt för en typ av näringsförsörjning som idag helt har ändrat karaktär.

Jämförelseområden

Höga Kustens nominering till UNESCO:s världsarvslista utgår från de geologiska förhållandena och den kraftiga isostatiska landhöjningen. Det enda relevanta kriteriet för val av jämförelseområden är kustområden med en landhöjning jämförbar med Höga Kusten. Det enda jämförelseområdet är Hudson Bay i Kanada. En jämförelse av Kvarkenområdet blev påkallad efter IUCN:s möte i Marrakesh 1999.

Hudson Bay

Hudson Bay är det område som mest liknar Höga Kusten både med avseende på isavsmältning och landhöjningsförlopp. För att täcka in ett område av 8000 års kustlinje dvs dagens kustlinje respektive högsta kustlinjen krävs dock ett område många gånger större än Höga Kusten. Det arktiska klimatet och tundravegetationen omkring Hudson Bay har givit människorna helt andra levnadsförutsättningar. De folk som levt länge i området, inuiter och indianer, har varit jägar- fångstkulturer vars påverkan på landskapet varit liten. Kunskapen om kulturutvecklingen kring Hudson Bay är mycket begränsad och kan inte jämföras med kunskapsläget om Höga Kusten. Inte bara är Hudson Bay ett arkeologiskt utforskat område, historiska dokument förekommer först från 1600-talet, i och med träindustrin och pälshandelns intrång (Bone 1992).

Kvarkenområdet

Kvarkenområdets högsta punkt 20 m ö h vilket motsvarar strandlinjen för ca 2000 år sedan. Det gör att områdets kulturhistoria tidigast sträcker sig från järnålder. Området är betydligt mindre arkeologiskt undersökt än Höga Kusten. Från historisk tid finns tydliga paralleller mellan Kvarkenområdet och Höga

Kusten med avseende på de maritima näringarnas betydelse.

Avslutning och bedömning

Kulturlandskap med fasta förhistoriska lämningar är vanligt förekommande i Skandinavien. Kombinationen av världens högsta isostatiska landhöjning och det kulturlandskap som avspeglar landhöjningens effekter gör dock Höga Kustens kulturlandskap extra intressant.. Den kraftiga landhöjningen, en bergig topografi och en intressant och varierad kulturhistoria har gett upphov till ett kulturlandskap som i sig är unikt och viktigt att bevara för eftervärlden. Den högsta kustlinjen bara ligger 2-3 km från dagens strandlinje vilket bidrar till att välbehållna strandbundna lämningar från kontinuerlig mänsklig verksamhet under 7000 år finns representerade inom ett begränsat område. Områdets rikedom på fasta väl bevarade fornlämningar är anmärkningsvärd.

Kunskapen om spåren efter mänsklig aktivitet i jämförbara områden är mycket fragmentarisk. Analysen och bedömningen är, på nuvarande kunskapsnivå, att Höga Kusten inte uppfyller kriterierna för nominering till UNESCO:s världsarvslista utifrån områdets kulturvärden. Framtida forskning kan komma att ändra bilden.

I kulturlandskapet tydliggörs landhöjningens effekter och beskrivningen av kulturlandskapet fungerar därmed som ett viktigt komplement till de geologiska och biologiska beskrivningarna i nomineringshandlingarna av Höga Kusten till världsarv.

Sammanfattning

Den kraftiga isostatiska landhöjningen har bidragit till att göra Höga Kustens kulturlandskap intressant på flera olika sätt. Landhöjningens effekter speglas mycket väl i kulturlandskapet. Människorna har anpassat sig till de förhållanden som landhöjningen skapar, med flyttning när bosättningar och hamnar förlorat kontakten med stranden. Markens olika beskaffenhet skapad av havet, med sedimentrika odlingsbara marker mellan de kalspolade bergen har lett till olika marknyttjande och styrt bebyggelseexpansionen. Människans lämningar från olika tider är mycket väl bevarade och landhöjningen har också gjort att fornlämningarna är rumsligt separerade dvs olika tider finns representerade på olika nivåer över havet. Den branta topografi gör att högsta kustlinjen bara ligger några få km från dagens kustlinje, med följd att fasta fornlämningar från en period av 7000 år finns representerade inom ett begränsat område vilket skapar ett fornhistoriskt kulturlandskap.

Näringsverksamheten i området präglas av mångbruk. Jordbruk, sjöbruk, fångstkultur och samiska kultur har samsats inom ett begränsat område, som i olika avseenden utgjort en dynamisk gränzon. De maritima näringarna fiske, sälfångst, kommunikation och handel har varit centrala vilket har skapat ett maritimt kulturlandskap. Det maritima kulturlandskapet med kontinuitet på 7000 år i området, består av lämningar från sälfångstboplatser, hamnar, fiskelägen, gravrösen, försvarsanläggningar i kombination med de karga maritima förhållandena. Även jordbrukslandskapet som växte fram århundradena efter Kristi födelse har haft en stark maritim anknytning. Odlingslandskapet har klarat sig från större rationaliseringar och därmed bevarat en ålderdomlig karaktär.

Bedömningen är att Höga Kustens kulturlandskap för närvarande inte fyller kriterierna för nominering till UNESCO:s världsarvslista utifrån områdets kulturvärden. I kulturlandskapet tydliggörs dock landhöjningens effekter och denna beskrivning av kulturlandskapet fungerar därmed som ett viktigt komplement till de geologiska och biologiska beskrivningarna i nomineringshandlingarna rörande Höga Kusten som världsarvsområde för sina naturvärden.

Litteratur

- Baudou, E. 1968. Forntida bebyggelse i Ångermanlands kustland. Arkeologisk undersökning av ångermanländska kuströsen. Arkiv för norrländsk hembugdsforskning 17, s 5-209. Härnösand.
- Baudou, E. 1971. Förhistorisk tid i Ullånger och Vibyggerå. I: Nordström, A (ed). Ullångers kommun, s 27-64. Härnösand.
- Baudou, E. 1977. Den förhistoriska fångstkulturen i Västernorrland. I: Baudou, E. & Selinge, K-G. Västernorrlands förhistoria, s 11-152. Härnösand.
- Baudou, E. 1986. Kontakter i Bottenviken från förhistorisk tid till tidig medeltid. Bottnisk kontakt III, Jakobstads museum publikation 20, s 7-11. Jakobstad.
- Baudou, E. 1987. Orsaker till bebyggelseförändringar i Norrland under medeltiden. I: Arkivet, historien, rörelsen: Sven Lundkvist 60 år, s 67-79. Stockholm.
- Baudou, E. 1992. Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv. Förlags AB Wiken, s 168.
- Blomkvist, N. 1986. Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. Ångermanland Medelpad 1986, s 49-103. Härnösand.
- Bone, R.M. 1992. The Geography of the Canadian North. Oxford university press, s 284. Toronto.
- Broadbent, N. 1988. Järnålderns och medeltidens säljägare i övre Norrlands kustland. Arkeologi i norr 1, s 145-164. Umeå.
- Ekman, S. 1983. Norrlands jakt och fiske. Facsimileutgåva efter originaluslagan utgiven 1910, Norrländska skrifter nr 11, s 479. Umeå.
- Engelmark, R. 1978. The comparative Vegetational History of Inland and Coastal Sites in Medelpad, N Sweden, during the Iron Age. Early Norrland 11, s 25-62. Stockholm.
- Engelmark, R. 1997. Övergången bronsålder järnålder Medelpad. I: Arkeologi i mittnorden, Acta Antiqua Ostrobotniensia, Studier i Österbottens förhistoria nr 4, s 45-62. Vasa.
- Eskeröd, A. 1946. Gävlebornas strömmingsfiske. I: Humbla, P (ed), Ur Gävle stads Historia, s 321-360, Gävle.
- Forsberg, L. 1997. Lappnäset, en yngre järnåldersgård. Arkeologi i mittnorden, Acta Antiqua Ostrobotniensia, Studier i Österbottens förhistoria nr 4, s 175-217. Vasa.
- Grundberg, L. 1992. 1000 år kring Risöfjärden. Arkeologiska undersökningar onom Risöfjärdsprojektet 1990-1991. Arkeologi Nolaskogs, Skrifter från Örnsköldsviks museum nr 3, s 131-144. Örnsköldsvik.
- Grundberg, L. 1997. Medeltida stadsmakt i Norrland. Etableringen av de medeltida kungsgårdarna längs Norrlandskusten. Arkeologi i mittnorden, Acta Antiqua Ostrobotniensia, Studier i Österbottens förhistoria nr 4, s 83-116. Vasa.

- Grundberg, L. & Sjöberg, R. 1992. Labyrintforskning i norra Ångermanland. Arkeologi Nolaskogs, Skrifter från Örnsköldsviks museum nr 3, s 78-88. Örnsköldsvik.
- Hemmendorff, O. 1985. The Hillfort at Frösön in a North Scandinavian perspective. In Honorem Evert Baudou. Archeology and Environment 4, s 235-246. Umeå.
- Huggert, A. 1978. S:t Olofs hamn på Drakön, Kyrkesviken i Ultrå och Jungfruhamn på Bjurön. Baspunkter vid medeltidens segelled längs Norrlandskusten. I: Huggert A.(ed) Studier i norrländsk forntid, Acta Bothiensia occidentalis, s 77-83. Umeå
- Huttunen, P. & Tolonen, K. 1972. Pollen-Analytical Studies of Prehistoric Agriculture in Northern Ångermanland. Early Norrland 1, s 9-34. Uppsala.
- Höga Kusten-kommittén. 1974. Höga Kusten-utredningen. Huvudrapport 1974, s 329. Härnösand.
- Kraft, J. 1982. Labyrinter i magins tjänst. In Bottnisk kontakt I, Skrifter från Örnsköldsviks museum nr 1, s 91-101. Örnsköldsvik.
- Layton, I. 1973. Förändringen av strukturen av övre Norrlands hamnar 1765 till 1970-talet. Maritimhistorisk konferens 1972, s 80-89. Umeå.
- Lindqvist, A-K, Rahmqvist, P. & Hårding, B. 1996. Gallsätter. UMARK 4, s 213. Umeå
- Lindqvist, A-K. & Ramqvist, P. 1993. Gene. HB Prehistorica, s 146. Umeå.
- Lindström, I. & Olofsson, L. 1993. Maritima fornlämningar i den bottniska skärgården. Arkeologi i norr 4/5, s 55-74. Umeå
- Loeffler, D. 1993. Nora socken och E4:an. Ett arkeologiskt perspektiv. Arkeologi i norr 4/5, s 39-54. Umeå
- Lundkvist, P. 1979. Fäbodan en special inventering 1978. Länsstyrelsen Västernorrlands län 1979:5, s 109. Härnösand.
- Nordström, A. 1976. Fäbodan och fäbodliv i Höga kusten. Hembygdshistoria i Höga Kusten 1, s 127. Bjästa.
- Sjöberg, R. 1991. Lavdatering av labyrinter i Ångermanland och Medelpad. Ångermanland Medelpad 1990-91, s 96-102. Härnösand.
- Sjöberg, R. 1996. Labyrinter - dold magi i protest mot storsamhället. Tidsspår 1995-96, s 101-105. Härnösand.
- Söderberg, K. 1982. Fiskarkulturen på Ulvön. Örnsköldsviks museums småskriftserie nr 10, s 39. Örnsköldsvik.

Wallander, A. 1986. Ortnamn och fornlämningar under järnåldern i Medelpad och Ångermanland. In: Ångermanland Medelpad 1986, s 15-47. Härnösand.

Westerdahl, C. 1982. Kyrkesviken. Några notiser med bakgrund Bottnisk kontakt I, Skrifter från Örnköldsviks museum nr 1, s 6-11. Örnköldsvik.

Westerdahl, C. 1985. Förhistoria Nolaskogs. Örnköldsviks kommuns skriftserie nr 6, s 231. Örnköldsvik.

Westerdahl, C. 1986a. Samer Nolaskogs. Örnköldsviks kommuns skriftserie nr 8, s 326. Örnköldsvik.

Westerdahl, C. 1986b. Medeltida sjöleder i Ångermanland/Medelpad. Ångermanland Medelpad 1986, s 179-203. Härnösand.

Westerdahl, C. 1989. En kulturgräns Nolaskogs. Örnköldsviks museums småskriftserie nr 20, s 59. Örnköldsvik.

Westerdahl, C. 1990. Ulvöhamn. In Blomkvist, N. (ed). Kulturmiljö: Historien i landskapet, s 89-91. Utbildningsradion. Stockholm.

Westerdahl, C. 1991. Lotsning och labyrint. Ångermanland Medelpad 1990-91, s 77-95. Härnösand.